

Posljedica svega toga je i odsutnost niza natuknica koje su per analogiam s uvrštenima trebale naći svoje mjesto u Lexikonu, npr. Alberti, Altoman, Babonići, Biskupija, Braslav, Bribir, Borut, Domald i dr.

Da će Bugari minorizirati, izbjeći ili prisvojiti povijest Makedonije, nije novost. Nedovoljno prevođenje na svjetske jezike djela naših historiografija ima za posljedicu, u nekim slučajevima, da nas se jednostavno mimoilazi, ili, opet, da se poseže za iredentistički obojenom talijanskom literaturom. Ugodno iznenađuju neki strani autori koji su se specijalizirali za pojedina pitanja naše povijesti, čak i pisali o njima, pa su u pravilu njihovi članci vrlo dobri i poučni za hrvatsku i jugoslavensku historiografiju; omogućavaju nam da u društvu izgrađenih evropskih historiografija vidimo dokle smo došli. U nekoliko navrata neugodno iznenađuju propusti S. Ćirkovića spram hrvatskoga srednjeg vijeka i nekih vidova povijesti Bosne.

Čak da su prigovori Lexikonu i mnogo teži, njegova koncepcija obuhvata gospodarske i socijalne povijesti te niz pouzdanih podataka iz nama ne uvijek pristupačnih historiografija Evrope kao i kompleks natuknica Kina, Indija — veze s Evropom, čine to djelo dobrodošlim i nezaobilaznim priručnikom u koji se može pouzdati.

Mladen Švab

ALICA WERTHEIMER-BALETIĆ, DEMOGRAFIJA — STANOVNIŠTVO I EKONOMSKI RAZVITAK

Informator, Zagreb, 1982, 462 stranice (drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje)

Knjiga »Demografija — stanovništvo i ekonomski razvitak« nastala je iz potrebe poznavanja demografskih kretanja i metoda njihove analize u svim istraživanjima društvenih znanosti. Rad je zamišljen u prvom redu kao udžbenik koji bi pokrivao materiju studija demografije u visokoškolskom obrazovanju, napose u studiju ekonomije. Kako djelo ne obuhvaća samo sistematsku raspravu iz ekonomske demografije, već i problematiku opće demografije, korisno je i historičarima, posebno onima koji se bave ekonomskom historijom. U ovom radu historičar će doći u najuži odnos s ekonomskom teorijom, onom, preko koje je ekonomska historija i postigla značajne rezultate u istraživanju društvenih struktura.

Premda se u praksi ekonomska historija svojim pristupom predmetu istraživanja razlikuje od ekonomije, ona je — teoretski gledano — istodobno sastavni dio i historije i ekonomije. Obilježje je suvremene ekonomske historije nastojanje da istražuje pojave i mehanizme ekonomskih sustava, pojave koje se kronološki ponavljaju, kao i značenje njihove međusobne ovisnosti. Demografija, odnosno proučavanje stanovništva upravo je onaj fenomen koji se našao na križištu mnogih društvenih znanosti, pa, dakako, i povijesti. Stoga ćemo s gledišta historičara ukazati na sadržaj ovog korisnog i sveobuhvatnog djela.

Sadržaj obuhvaća osam poglavlja. U prvom poglavlju autorica analizira međuovisnost kretanja stanovništva i ekonomskog razvitka. Pri tom ona razumijeva odnos reciprociteta između tih kretanja. Najprije razlaže ulogu i utjecaj kretanja stanovništva na ekonomski razvoj, a zatim djelovanje ekonomskog razvoja na ukupna kretanja stanovništva. U tom dualističkom odnosu stanovništvo (njegov aktivni dio) pojavljuje se i kao proizvođač i kao potrošač (ekonomski aktivno i uzdržano). Kretanje stanovništva neke zemlje može biti ocijenjeno kao rastuće, kao stacionarno ili kao opadajuće. Iz retrospektive kretanja stanovništva kroz historiju autorica zaključuje da je stanovništvo koje je pokazivalo znakove depopulacije bilo u prošlosti uglavnom odraz nerodnih godina, ratova, epidemija i sličnih nepogoda. Iz takvih prilika izvlačio se zaključak da je depopulacija, odnosno smanjivanje broja stanovnika, povezano uz opće nedaće, a porast, naprotiv, odraz povoljnih životnih uvjeta. Međutim, ni sadašnjost, pored relativno niskih stopa rasta stanovništva, nije bez utjecaja od takvog mišljenja. Jer, depopulacijske tendencije, ako su, primjerice, izazvane emigracijom stanovništva, povezuju se najčešće uz ekonomsku stagnaciju ili usporavanje privrednog rasta u određenoj zemlji. Ni povećanje stanovništva visokim stopama rasta ne mora biti pratilac ekspanzije privrede, premda su razvijene zemlje u 18. i 19. stoljeću svoj razvoj mogle zahvaliti i visokim stopama rasta stanovništva. U razvojnim uvjetima nedovoljno razvijenih zemalja, visoka stopa prirasta stanovništva nameće mnoge ekonomske i socijalne probleme. Iz toga se nameće zaključak da ukupan proizvodni rezultat jedne zemlje ne ovisi samo o broju stanovnika ili o obujmu radnog potencijala, nego da proizvodni rezultat čine strukture ukupnog stanovništva (demografske, ekonomske, socijalne i druge).

Opisujući demografiju kao znanost (II poglavlje), autorica nas upoznaje s povijesnim presjekom razvoja demografije u svijetu, pri čemu ističe da demografska istraživanja u Hrvatskoj imaju dugu tradiciju. Središnja institucija u kojoj su nastajali radovi iz demografije bio je Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu. Na ekonomskim fakultetima demografija se počela predavati kao predmet pedesetih godina. Danas u zemlji izlazi nekoliko časopisa koji obrađuju ovu problematiku.

Kao znanstvena disciplina demografija se definira u užem i širem smislu. Pristup užeg definiranja poistovjećuje demografiju s demografskom statistikom. Ono obuhvaća brojnost i prostorni raspored stanovništva, prirodno kretanje (natalitet i mortalitet), mehaničko (migraciono) kretanje, kao i starosno-spolnu strukturu stanovništva. Težište predmeta demografije u užem smislu leži na proučavanju prirodnog kretanja stanovništva, na čijim je ekonomskim i socijalnim implikacijama osobito insistirao Malthus. Sljedbenici ovog užeg poimanja ističu da je upravo takav tretman demografije nužan kako bi se istaklo ono što je primarno demografsko. Prema njima, dakle, valja razgraničiti demografiju od svih onih znanstvenih disciplina koje na bilo koji način i s bilo kojeg aspekta tangiraju ili razrađuju problematiku stanovništva. Prema takvom shvaćanju, ekonomska obilježja stanovništva, na primjer, nisu predmet proučavanja demografije, već ekonomije.

Predmet demografije u širem smislu omogućava sagledavanje uzajamne povezanosti i interakcije između dinamike stanovništva i društveno-ekonomskih promjena. Srž predmeta demografije koncipiranog u širem smislu čini tzv. demografski razvitak. Pod tim autorica preuzima u jugoslavenskoj litera-

turi razrađen pojam demografskog razvitka koji implicira: a) međuzavisnosti kretanja stanovništva i strukturnih promjena u stanovništvu, i b) međuutjecaje kretanja i strukturnih promjena stanovništva s jedne strane, te promjena u ekonomskim, socijalnim, kulturnim i ostalim činiocima, s druge strane.

Prema tome, demografiju definiramo kao društvenu znanost koja istražuje zakone razvitka stanovništva u njihovoj povijesnoj, društveno-ekonomskoj uvjetovanosti.

Autorica navodi pet grupa izvora podataka o stanovništvu. To su: popisi stanovništva (knjige popisa); knjige tzv. demografske (vitalne) statistike; posebne statističke publikacije o pojedinim relevantnim skupinama stanovništva; ankete o stanovništvu i razni upravni i drugi »registri« pri pojedinim državnim i društvenim službama.

Treće poglavlje posvećeno je demografskoj teoriji. Premda je autorica prikazala povijesni pregled rasprava o stanovništvu, ipak je težište ovog poglavlja vezano uz imena Malthusa i Marxa. S pravom, jer je Malthusovo ime nerazdvojno vezano za teoriju o stanovništvu, a isto tako i Marx je predstavnik određenog shvaćanja i pristupa izučavanju stanovništva. Autorica ističe kako »Malthus i Marx danas predstavljaju kako granice, tako i bitne alternative za demografsko istraživanje i praktičnu demografsku politiku. Stoga nije ni čudo da se demografski problemi i danas teorijski razmatraju u znaku ta dva imena«.

Malthusova teorija o stanovništvu nastala je u vrijeme punog zamaha industrijske revolucije i u opreci je sa značajnim napretkom tehnologije i povećanja bogatstva. Zašto? Na ovo pitanje autorica odgovara analizirajući postojeće stavove uglednih ekonomskih teoretičara ali i same radove Malthusa. Oni se svode na dvije osnovne postavke: a) na prirodnom zakonu stanovništva, i b) na tzv. zakonu opadajućih prinosa u poljoprivredi. Bit maltuzijanstva sastoji se u tome da bijedu i siromaštvo radničkih slojeva objašnjava njihovim navodno prevelikim množenjem. Ovakva teorija potpuno ignorira klasne razlike i time nastoji otkloniti svu odgovornost kapitalističkog društva za takvo socijalno stanje.

Prije analize Marxova doprinosa teoriji o stanovništvu, autorica je podrobno osvijetlila teoretičare (Richarda Jonesa, Thomasa Hodgskina) koji su dali temeljitu kritiku Malthusova načela stanovništva.

Govoreći o Marxovom doprinosu teoriji o stanovništvu, autorica ističe da je Marxov predmet analize bio kapitalistički način proizvodnje, te se nije upuštao u istraživanje zakona kretanja stanovništva u drugim društvenim uređenjima, U tom kontekstu Marx stanovništvo ne razmatra kao primarno demografsku kategoriju, već prvenstveno u njegovoj proizvodnoj funkciji, kao radnu snagu. Po njegovom shvaćanju, odnos rada i kapitala temeljni je faktor za razumijevanje stanovništva u kapitalizmu.

S gledišta historičara posebno je zanimljivo poglavlje (IV) o povijesnim etapama procesa razvitka stanovništva. Početnom godinom moderne ere razvitka stanovništva smatra se 1650. a dao ju je A. M. Carr-Saunders i W. W. Willcox. Procijenjeno je da je broj stanovnika svijeta iznosio oko 550 milijuna ljudi. Autorica u posebnim tabelama prikazuje kretanje svjetskog stanovništva od 14. do 1600. godine, odnosno porast svjetskog stanovništva od 1650. do 2.000 godine, da bi zatim analizirala etape razvitka stanovništva i teoriju demografske tranzicije. Razvoj stanovništva u svojoj povijesnoj dimenziji pokazuje ne-

koliko razvojnih etapa, a one se smještaju u određeni društveno-ekonomski okvir i razmatraju u njihovoj povezanosti uz društvene, ekonomske, kulturne i druge transformacije. Svakako da je danas jedna od dominirajućih teorija koja razvoj stanovništva prikazuje kao proces etapnog razvoja koji je u vezi s etapama društveno-ekonomskog razvoja — teorija demografske tranzicije. Premda je francuski demograf A. Landry još 1909. godine prezentirao teoriju razvitka stanovništva kroz tri etape, ipak se osnivačima ove teorije smatraju W. S. Thompson i F. W. Notestein. Demografsku tranziciju autorica označava kao »razdoblje prijelaza s tradicionalnog, primitivnog režima reprodukcije koji se odvija uz visoke stope nataliteta i mortaliteta na moderni režim reprodukcije stanovništva koji se odvija uz niske stope nataliteta i mortaliteta. U predtranzicijskoj etapi prevladavaju biološke determinante reprodukcije, ona je stihijska i odvija se uz visoke stope nataliteta i mortaliteta. Posttranzicijsku etapu obilježavaju društvene i ekonomske determinante reprodukcije, ona je humana, podređena racionalnim odlukama i normama civilizacijskog društva, uz minimalan mortalitet. Stoga su promjene do kojih dolazi u etapi tranzicije, revolucionarne za život čovjeka, zbog čega mnogi autori ovaj proces nazivaju »demografskom revolucijom«.

Peto poglavlje knjige posvećeno je onim demografskim odrednicama koje smatramo njezinom užom strukom, a to je kretanje stanovništva (prirodno kretanje i migracije). Ovdje autorica pomoću formula i matematičkih modela analizira definiciju ukupnog broja stanovnika, pokazatelje promjena u ukupnom broju stanovnika, ukupno kretanje stanovništva — prirodno i mehaničko, komponente prirodnog kretanja (fertilitet, mortalitet, reprodukcija stanovništva), te migracije. Iz ovog poglavlja osvrnut ćemo se ukratko na dio koji autorica posvećuje problematici migracija smatrajući ih sadržajno i metodološki najkompleksnijom komponentom kretanja stanovništva. Autorica polazi od definicije osnovnog pojma — migracija stanovništva — pri čemu s pravom konstatira kako definirati pojam migracije nije nimalo jednostavno jer svaki pokušaj da se migracija pojmovno odredi može dovesti do nekolicke definicija i tipologija migracija. Za potrebe demografske analize migracija se obično definira kao trajnija promjena mjesta stalnog boravka i to bez obzira na distinkciju migracija na unutrašnje i vanjske, dobrovoljne i prisilne i sl. Osnovne komponente migracije stanovništva su imigracija (useljavanje) i emigracija (iseljavanje). Razlika između imigracije (u određeno područje) i emigracije iz dotičnog područja u određenom razdoblju naziva se migracijski saldo. Autorica kao izvore podataka o migracijama navodi: a) registre stanovništva; b) popise stanovništva i c) ankete o migracijama. Svakako je zanimljiva autoričina analiza tipologije, selektivnosti, ekonomskih i neekonomskih činilaca migracija, ali za detaljniji prikaz trebalo bi daleko više prostora.

Struktura stanovništva po spolu i dobi i njeno značenje za demografski i ekonomski razvitak — poglavlje je (VI) — koje se bavi uzročno-posljedičnim vezama između prirodnog kretanja, s jedne strane, i promjena u strukturi stanovništva prema spolu i dobi, s druge strane. Valja naglasiti da ovo područje također zadire u samu srž demografske problematike. Kao usko specijalizirano možda i nije toliko blisko prosječnom znanju i interesu historičara. Ipak, korisno je ukazati na utjecaj fertiliteta i mortaliteta na dobnu i spolnu strukturu stanovništva i obratno. Iako fertilitet i mortalitet utječu prvenstveno na strukturu stanovništva po spolu i dobi, njihov se utjecaj posredno osjeća i

kod promjene ekonomsko-socijalne strukture stanovništva. Dakle, djelovanje socijalno-ekonomskih činilaca na razinu i smjer kretanja fertiliteta i mortaliteta nije izravno, već posredno. U spomenutim činjenicama autorica vidi veliko značenje proučavanja struktura stanovništva za demografsku teoriju i analizu, napose u određivanju uloge tzv. ljudskog faktora u ekonomskom razvitku neke zemlje.

Sedmo poglavlje ovoga rada je ujedno i najopsežnije, a posvećeno je ekonomskoj strukturi stanovništva i društveno-ekonomskom razvitku. Popis stanovništva izvor je podataka o ekonomskoj strukturi stanovništva. Među popisnim obilježjima stanovništva važnu grupu čine ekonomska obilježja. Pomoću njih upoznajemo ekonomsku strukturu stanovništva. Kao osnovna obilježja koja se popisuju, autorica nabraja: ekonomsku aktivnost, privrednu djelatnost i granu, zanimanje, položaj u zanimanju, sektor vlasništva, stanovništvo prema obilježju naselja (gradsko, mješovito, seosko), itd. Ekonomska struktura stanovništva razmatra se u užem i širem smislu. U užem smislu razumijeva strukturu stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti, djelatnosti i zanimanju, dok pod ekonomskom strukturom u širem smislu razumijemo strukturu prema gore navedenim obilježjima, i šire, na primjer, podjela domaćinstava prema izvorima i veličini prihoda, prosvjetnim obilježjima, i sl. Budući da se ovi podaci crpe iz popisa stanovništva, oni se u pravilu kvantificiraju. Autorica napominje da polaznu osnovu za proučavanje ekonomske strukture stanovništva čini ekonomska struktura aktivnog stanovništva, t.j. radne snage.

Kao što je već spomenuto, u ovom, veoma iscrpnom poglavlju, raščlanjuje se i analizira svako popisno ekonomsko obilježje posebno, da bi se na kraju moglo rezimirati kakve su demografske posljedice promjena u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva Jugoslavije.

Posljednje, osmo poglavlje odnosi se na problem populacione politike i politike radne snage koje uglavnom zadire u pitanja projekcije demografskih procesa.

U bogatom popisu literature zainteresirani čitalac moći će se informirati o postojećim publikacijama na temu demografije.

Božena Vranješ-Šoljan

DESANKA STAMATOVIĆ: ČITALIŠTA U SRBIJI U XIX VEKU

Beograd 1984.

Općenito je poznato da je čitaonički pokret u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda u prošlom stoljeću odigrao vrlo značajnu ulogu. U doba kada su sazreli društveni uvjeti za organiziranu političku i kulturnu djelatnost preporodnih snaga, kao specifičan vid udruživanja čitaonice postaju središta iz kojih je potekao cijeli niz preporodnih političkih i kulturnih inicijativa — moglo bi se za njih reći da su postale žarišta preporodnog pokreta općenito. Značenje čitaonica može se sagledati na djelatnosti čitaonice u Zagrebu, osnovane 1838. god. (nakon varaždinske i karlovačke) u okvirima ilirskoga pokreta;

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 19

ZAGREB

1986.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan
MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ,
Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 1.000 đin

Izdavanje časopisa sufinansira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad
SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu
SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja
poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informiranje SR Hrvatske
pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

RADOVI 19

Za izdavača
dr. *Nikša Stančić*

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

DAMIR AGIČIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
SANJIN BIŠCAN, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
dr. MIROSLAV BRANDT, Ul. socijalističke revolucije 73, Zagreb
mr. NEVEN BUDAK, Filozofski fakultet, Zagreb
IVO FICOVIĆ, Arhiv Hrvatske, Marulićev trg 21, Zagreb
KLARA FILIPOVIĆ, Šestinski vijenac 22, Zagreb
dr. TEREZA GANZA-ARAS, Obala socijalističke revolucije 8, Zadar
BORISLAV GRGIN, Baštijanova 54, Zagreb
dr. BOGUMIL HRABAK, Cara Uroša 6a, Beograd
IVAN JURIŠIĆ, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1, Zagreb
mr. DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, Filozofski fakultet, Račkog 1, Sarajevo
mr. MARIJAN MATICKA, Filozofski fakultet, Zagreb
ANĐELKO MIJATOVIĆ, P. Togliatija 12, Susjedgrad, Zagreb
mr. FRANKO MIROŠEVIĆ, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu, Zagreb
dr. ILIJA MITIĆ, P. Budmani 18, Dubrovnik
dr. IVAN OČAK, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1, Zagreb
KREŠIMIR OREMOVIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
ZVONIMIR PAVIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
dr. DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Krčka 1
DUBRAVKA PEIĆ, Muzej Revolucije, Trg žrtava fašizma, Zagreb
mr. MIRJANA POLIĆ-BOBIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb
mr. ŠTEFANIJA POPOVIĆ, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
LJERKA RACKO, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
dr. MIRJANA STRČIĆ, Kumičićeva 42, Rijeka
mr. MLADEN ŠVAB, Jugoslavenski leksikografski zavod Zagreb
ELIZABET TAKAČ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
mr. BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Krčka 1
